

Софія Скрипнікова

Проблема уніфікації календарних стилів у сучасному Православ'ї

Sofia Skrypnikova

A problem of unification of calendar styles in modern Orthodoxy

In the article the Basic problems, touching standardization of calendar styles in modern Orthodoxy is researched. The location of calendar problem in Orthodox Church is determined.

Keywords: Calendar reform, unification of styles, Orthodoxy

Розглядаються основні проблеми, що стосуються уніфікації календарних стилів у сучасному Православ'ї. Визначається місце календарної проблематики в Православній Церкві.

Ключові слова: Календарна реформа, уніфікація стилів, Православ'я

Питання календарної реформи, пов'язане з переходом на використання григоріанського календаря, замість юліанського, як правило, актуалізується для віруючих християн, принаймні, двічі на рік, під час відзначення найбільших християнських свят – Різдва та Воскресення Ісуса Христа, та нерідко залишає для «непосвячених» більше запитань, аніж відповідей. Так само сталося і з нещодавною «пропозицією» Секретаря Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України Олександра Турчинова. Висловлена політиком на своїй сторінці у facebook позиція з цього питання була блискавично розтиражована ЗМІ, а її підсумок, в якому на власне ж риторичне запитання: «Може вже прийшов час і Україні перейти на святкування Різдва 25 грудня разом з більшістю цивілізованих країн?» – автор дає відповідь: «Але вирішувати це повинна, в першу чергу, Рада християнських Церков України... А у перехідний період, думаю, можна залишити святкування і 25 грудня і 7 січня»¹. Власне, наведений уривок і був поданий пресою у статусі ледь не офіційної заяви державного рівня. Проте насправді «заклик» політика до встановлення єдиного дня святку-

вання Різдва всіма українськими християнами освітлює лише «верхівку айсберга», оскільки питання календарної реформи є значно складнішим, ніж здається на перший погляд, адже досягти злагодженої позиції з цього приводу не вдається навіть всередині Вселенського Православ'я, представленого Помісними православними Церквами.

Питанню календарної реформи, що здійснюється з метою уніфікації календарних стилів, відводиться одне з найвагоміших місць серед значущих для сучасного Православ'я проблем. Виникнувши у XVI ст., з прийняттям папою Григорієм VIII нового календаря (1582 р.), воно продовжує викликати гарячі суперечки та обговорення як в церковних, так і світських колах, залишаючись невирішеним і донині. До того ж означена проблема має кілька важливих аспектів: з одного боку, вона є не лише фактором роз'єднання християнських конфесій у цілому, але також причиною суперечки серед сучасних Православних Церков, а, відтак, у разі вирішення, має сприяти внутрішньоправославному єднанню; з іншого боку, прийняття єдиної позиції з цього питання особливо важливе для Церкви, яка від початку свого існування складається з Помісних Церков та позиціонує себе як «Єдина, Свята, Соборна та Апостольська». Від початку Православна Церква виступила з різкою критикою нововведеного григоріанського календаря, однак пізніше частина Помісних Церков все ж таки визнала його доречність: власне, юліанський календар був введений Юлієм Цезарем задовго до Різдва Христового та не мав жодного відношення до Святого Письма, Святого Переказу або ж до рішень Церковного Собору. Основна його перевага полягала, перш за все, в зрозумілості «для усіх народів імперії»².

На користь актуальності досліджуваної проблематики свідчить і той факт, що фактично від самої появи вона знаходиться в центрі уваги як представників християнських Церков, у тому числі – православних, так і представників світської влади, релігійних та світських вчених, дослідників та публіцистів. Проблеми переходу частини православних Церков на використання григоріанського календаря досить ґрунтовно розглянуті в праці Д. Капустіна³, висвітлення питання уніфікації календарних стилів в Православ'ї знаходить місце в дисертаційному дослідженні О. Сагана⁴. Крім того, екуменічний аспект зазначеної проблематики також зачіпається в дисертаційній праці Ю. Корнійчук⁵. Позиції окремих

Помісних Церков виражаються в офіційних документах⁶ крім того, позиція деяких конкретних Церков відносно означеного питання висвітлюється в публікаціях конфесійних дослідників та богословів^{7;8}. Окремим аспектам врегулювання зазначеної проблеми присвячено низку офіційних документів⁹ та їх тлумачень як світськими, так і конфесійними дослідниками, в тому числі в екуменічному аспекті^{10;11;12}. Втім, не зважаючи на постійне перебування «календарного питання» в центрі уваги православної, християнської і навіть світської спільноти, означена проблема все ще залишається не вирішеною, що засвідчує необхідність подальших глибоких досліджень даного питання. Водночас значна частина існуючих досліджень обмежується часовими рамками, тоді як сама проблема, лишаючись не вирішеною, час від часу отримує нові імпульси до розвитку. Все це актуалізує проведення цілісного дослідження з окресленої проблематики.

Мета статті: проаналізувати актуальні для сучасного Православ'я проблеми, пов'язані з календарною реформою та спробами уніфікації календарних стилів. Досягнення поставленої мети обумовлене постановкою та розв'язанням наступних завдань: проаналізувати ситуацію, що склалась навколо календарної реформи в Помісних Православних Церквах; розкрити особливості підходів, що застосовуються для вирішення проблеми уніфікації календарних стилів всередині Православ'я; визначити значення вирішення даного питання для Православної Церкви.

Однією з «найбільш вразливих проблем, разом із її численними пасторальними наслідками для всіх віруючих християн», що загострилась у зв'язку з календарною реформою, є необхідність знаходження спільної дати для святкування Христового Воскресення. Згідно зі вказівками, які містяться у Старому Завіті, Пасха має святкуватися в перший місяць авіва, в ніч з 14 на 15, «коли б цей день не випав»¹³. За правилами, прийнятими Нікейським собором, свято Великодня припадає на першу неділю після першого повного місяця, що слідує за весняним рівноденням. Однак проблема в тому, що «собор нічого не сказав про те, як саме слід визначати дати повного місяця або весняного рівнодення», тому навіть після Нікейського собору відмінності в обчисленні дня Пасхи не зникли. Та остаточна складність з'являється саме в XVI ст., після того, як існуючий з 46 року до н. е. юліанський календар був замінений новішим – григоріанським¹⁴.

Таким чином, відзначаючи це «Свято над святами» в різні дні, Церкви дають розділене свідчення основного аспекту апостольської віри, ставлячи під сумнів ефективність проповідування Євангелія усьому світу»¹⁵. Це питання має непересічне значення не лише для Православ'я, але всього християнства загалом, однак, не зважаючи на довгі дискусії навколо нього, воно все ще лишається невирішеним.

Спроба врегулювати окреслену проблему була зроблена в Окружному посланні «До Церков Христа повсюдно», що вийшло в світ в січні 1920-го р. та було підготовлене і видане місцезблустителем патріаршого престолу Константинополя, митрополитом Дорофієм, спільно із Синодом Константинопольської патріархії. В документі було зроблено акцент на першочерговій необхідності розгортання та зміцнення любові між Церквами, яка має проявлятися у тому, щоб «не ставились одна до одної як до незнайомих і чужинців, а як до рідних, членів великої родини Христа і «спадкоємців, що складають одне тіло і співучасників Його обітниць в Христі Ісусі (Еф.3,6)». Для вираження подібного щирого ставлення одне до одного, з позиції митрополита, має бути зроблено низку рішучих дій, першим кроком серед яких зазначається необхідність «прийняти єдиний календар для святкування головних християнських свят усіма Церквами в один і той же час»¹⁶.

Власне кажучи, документ містив своєрідну «програму» екуменічної діяльності та включав в себе, в цілому, цілком реальні рекомендації, що не потребували для їхнього втілення в життя відступлення від віри та традицій та мали привести до позитивного рішення важливих для християнства в цілому та для Православ'я зокрема проблем, що би сприяло налагодженню і укріпленню міжцерковної співпраці. Та вказаний документ не отримав схвалення від Російської Православної Церкви, яка на той момент виявилась не готовою до прийняття його положень. Сучасний український дослідник православ'я О. Саган оцінює цю подію таким чином: «окружне послання запроваджувало революційні, як для православ'я, заходи: по-перше, воно адресувалося не лише православним Церквам, але і разом з тим «еретикам, нібито між ними не було жодних відмінностей»; по-друге, зближення планувалося не «через прийняття еретиками істини православ'я і їх щире покаяння і відмову від своїх оман, а через зовнішні заходи і, отже, через взаємне пристосування православних і еретиків»; по-третє, запровадження єдиного календаря для

спільних святкувань суперечить канонам православ'я»¹⁷. Як бачимо із наведеного уривка, саме екуменічний аспект календарної реформи виявився «камнем спотикання» для врегулювання питання, що призвело зрештою до неприйняття його з боку консервативної позиції РПЦ.

В 1923 р. архієпископом Афінським Хризостомом та низложеним митрополитом Мелетієм було організовано Всеправославний конгрес (10 травня – 8 червня), в роботі якого взяли участь представники Константинопольської, Кіпрської, Сербської, Елладської та Румунської Церков (представники Російської Православної Церкви Закордоння брали участь в першому засіданні, згодом відмовившись від подальшої участі). Та не зважаючи на таке не повне представництво, робота конгресу проводилась від імені «всієї Церкви». Результатом, серед іншого, було ухвалення рішень стосовно визначення дати святкування Пасхи, яке ґрунтувалось на основі астрономічних обчислень (з цією метою було постановлено звернутися до провідних обсерваторій Бухаресту, Белґраду та Афін); виправлення Юліанського календаря на «новоюліанський»; прийняття нового календаря та початок наукового дослідження питання святкування Пасхи у фіксований день, який має відповідати історичному дню Воскресення; крім того, усі обчислення мали визначатись виключно астрономічно, за широтою Іерусалиму, а не за даними олександрійської пасхалії тощо¹⁸.

І хоча остаточного вирішення поставленої проблеми на вдалось вирішити через відсутність представників низки Православних Церков в роботі Собору (Олександрійської, Антиохійської, Єрусалимської), предстоятелі яких пізніше не допустили втілення проголошених Собором рішень, він мав велике значення в процесі прийняття календарної реформи, оскільки «створив прецедент, який згодом став вирішальним фактором у переході Православних Церков на григоріанський календар». Уже в 1923 р. новий календар був прийнятий Собором ієрархії Церкви, а починаючи з 1924-го р., 10 березня почало вважатися 23-м числом¹⁹.

Щодо прийнятності використання григоріанського календаря для Православ'я, а також свідченням відсутності канонічних перешкод для його введення, на думку О. Сагана, може бути той факт, що новий стиль на деякий час все ж таки був прийнятий навіть в РПЦ, не зважаючи на її консервативність в цьому питанні: коли патріарх Тихон, не маючи змоги перевірити достовірність отриманої від Константинопольського патрі-

арха Мелетія IV (Метаксакіса) інформації, був невірно поінформований щодо прийняття нового стиля всіма Східними Церквами, він видав наказ про запровадження його також і в РПЦ. Не зважаючи на той факт, що новий календар був «відкинутий народом», а з відкриттям обману – анульований, цей історичний факт, все ж, мав місце²⁰.

З 1924 р. новий стиль вводиться Константинопольською, Елладською та Румунською Церквами, з 1925 – Олександрійською, а згодом і Антиохійською. Болгарська Церква прийняла новий стиль у 1968 р.

У Росії питання календарної реформи актуалізувалося з перемогою Жовтневої революції. Декретом від 24 січня 1918 р. («Про введення в Російській республіці західноєвропейського календаря»)²¹ Совнарком партії прийняв рішення про перехід світської влади на григоріанський календар, що обумовило необхідність вироблення з цього приводу офіційної позиції РПЦ. Питання постало під час Собору 1917–1918 рр., однак так і не було вирішене. Результатом дискусій навколо календарної реформи стало спільне рішення Відділу Богослужень та Відділу з правового положення Церкви в державі, згідно з яким Московська Патріархія відмовилась від будь-яких нововведень.

На початку ХХІ ст., старого календаря дотримуються лише Російська, Сербська, Єрусалимська та Грузинська православні Церкви, що може свідчити про наявність сильних консервативних течій у них, які блокують вирішення окресленого питання.

Досить консервативною залишається на сьогодні оцінка календарної реформи Російською Православною Церквою, яку вона пов'язує не з астрономічною необхідністю, а «з появою [...] в Церковних колах високомірного раціоналізму, що проник в богослів'я в кінці ХІХ ст. від протестантизму», у зв'язку з чим і «зародилась думка, що вбралась в личину науки, ніби астрономічне рівнодення не співпадає з нерухомим днем за юліанським календарем, а, значить, слід щось робити»²². Окрім цього, не на користь календарної реформи грає й екуменічний аспект цього питання, відношення Московської Патріархії до якого є досить проблематичним.

Незважаючи на той факт, що серед Московського Православ'я сьогодні можна зустріти і прибічників екуменічного питання, загалом позиція РПЦ є наступною: «вчення Церкви, в повноті дароване нам Самим Господом, не може «розвиватися» та «удосконалюватися». Тим більш ніколи не впаде в залежність від світу і не стане слідувати духу світу. Яку б галузь ми не

обрали – соціальну, догматичну, моральну [...] – всюди бачимо повноту і досконалість Православного вчення»²³. Такий підхід широко пропагується серед віруючих, до думки яких представники церковної ієрархії звертаються як до одного із основних аргументів. Для ілюстрації наведемо постанову Священного Синоду (17 лютого 1997 р.) під головуванням Алексія II: «в нашому Церковному та суспільному середовищі юліанський календар (старий стиль) ототожнюється з частиною національної духовної традиції, приналежність до якої стала нормою релігійного життя мільйонів людей. У зв'язку із цим ясно заявити, що питання зміни календаря в нашій Церкві не стоїть»²⁴. Однак, зауважує О. Саган, «як це часто буває, ця, і подібні їй заяви, не обґрунтовані жодними соціологічними дослідженнями чи опитуваннями»²⁵. На підтвердження думки вченого, що така позиція є нічим іншим, ніж «вольовим рішенням»²⁶ Церковної ієрархії, може засвідчити також і наступний пункт постанови Синоду: «Судження, що розходяться з даним Визначенням по календарному питанню окремих Преосвящених архієпископів, кліриків та мирян вважати приватною думкою останніх» – як бачимо, будь-яка незгода тих же мирян із офіційною позицією ієрархів щодо календарного питання, автоматично набуває статусу «приватної думки», врахування якої виглядає уже зовсім не обов'язковим²⁷.

Ситуація, що склалась навколо календарного питання, ускладнюється також виникненням низки так званих «старостильних» Церков, що з'явилися в деяких Церквах, які прийняли григоріанський календар (Елладська, Болгарська, Румунська), які, окрім відмови переходити на новий календар, вважали за необхідне відмовитись від співпричетного спілкування з Православними Церквами, що прийняли реформу, оскільки розцінили їхні дії як єретичні. Показовою відносно даного питання є думка Єпіфанія Феодоропулоса – провідного богослова Елладської Церкви, адресована старостильникам. Цікаво, що богослов не вважає за необхідне ставити питання щодо того, «погано чи добре те, що відбулась календарна реформа», оскільки відповідь на таке запитання вважає очевидним: «звісно, погано»; проте позицію останніх засуджує, аргументуючи наступне: у випадку, коли подібна дія не викликала публічного осуду «розсіяної всесвітом Православної Церкви» та за умови співпричетного спілкування з нею, «нікому і на думку не спаде засуджувати старостильників за те, що вони дотримуються старого стилю. Тоді довелось би засудити чисельні і чисельні помісні Церкви, що слідують старому

стилю. Помилка дорогих старостильників полягала не у збереженні старого стилю: можна було його зберегти, слідуючи прикладу інших Церков. Їх помилка полягала в тому, що, повністю проігнорувавши позицію, що її притримується з даного питання «розсіяна всесвітом Православна Церква, вони проголосили розкольницькою Елладську Церкву та відійшли від неї, сформувавши таким чином «надцеркву»²⁸.

Протоієрей В. Хулап, зі своєї позиції, вбачає безпідставність заяви старостильників, перш за все в тому, що у своїй позиції стосовно до Помісних Церков, які прийняли «новоюліанський» календар, вони посилаються на анафему 1583 р., накладену православними на «всіх тих, хто слідує григоріанським календарю та пасхалії». Проте формально це правило не забороняє змінювати календар, а «лише слідувати григоріанської пасхалії та календаря». Цікаво, що виразу «юліанський календар» в тексті анафеми немає і поготів²⁹.

На сьогодні Помісними Православними Церквами використовуються паралельно два календарі: юліанський (Російська, Сербська, Грузинська, Єрусалимська) та виправлений, «новоюліанський» (Константинопольська, Румунська, Олександрійська, Антиохійська, Болгарська) календар, який до 2800 р. співпадає з григоріанським.

Подальшого розгляду це питання набуло у 1977 р. на нараді в Шамбезі (Швейцарія) та у 1982 р. під час Другої Всеправославної Конференції (Шамбезі). В результаті цих зустрічей та обговорень учасники прийшли до висновку, що досягнення згоди між Церквами можливе, якщо при визначенні більш точної дати Пасхи притримуватися правил Нікейського собору. Згодом питання було знову підняте Комісією «Віра та устрій» в 1997 р., під час конференції в м. Алеппо (Сирія). В результаті було прийнято дві рекомендації: перша стосувалась «найбільш певний спосіб у справі досягнення спільної дати Пасхи», які, для нашого часу, мають полягати в наступному: а) збереженні норм (канонів) Нікейського собору (Великдень має припадати на наступну неділю після першого весняного повного місяця); б) обчисленню астрономічних даних (весняне рівнодення і повний місяць) найбільш точними науковими засобами; в) використанні за основу для підрахунків Єрусалимського меридіану (місце Христової смерті та воскресення). Друга рекомендація полягала в тому, щоб уже зараз почати дослідження, метою якого є «якнайшвидше встановити спільну дату Пасхи, беручи до уваги вищезазначені пропозиції»³⁰.

Дослідники по-різному оцінили значення цієї події. Дехто сприйняв її із певним піднесенням, як надію на досягнення «консенсусу», оскільки саме це рішення «не відрізняється від постанов усіх Соборів та є найкращим варіантом для розуміння»³¹, але далеко не всі обізнані в тонкощах цього питання дослідники розділяють подібний оптимізм та надають йому надто серйозного значення. Так, протоієрей В. Хулап, який займається дослідженням особливостей реформ календаря та пасхалій, розцінив наведену пропозицію як «настільки нереальну, що її можна розглядати виключно як утопію», оскільки «астрономічна пасхалія» не буде циклічною та, в зв'язку з цим, буде протиріччям до «довгої та складної історії розвитку християнської пасхалії». Рішенням вказаної проблеми, на думку дослідника, має стати проведення внутрішньоцерковного дослідження питань календаря та пасхалії, результатом якого має стати віднайдення відповідей на питання, що ставить сучасність перед Церквою³².

Підтвердженням думки щодо принципової складності досягнення згоди з цього питання стало також нещодавне рішення учасників Зібрання (Синаксису) глав Православних Церков, яке відбулось 21–28 січня 2016 р. в Шамбезі. Вирішуючи долю Всеpravославного Собору, проведення якого очікується усім Православним світом у травні-червні 2016 р., церковні ієрархи змогли виробити спільну позицію з семи із десяти питань порядку денного майбутнього Собору, проте питання календарної реформи не потрапило до їх числа, а отже, його розгляд знову відкладено на невизначений термін³³.

Як бачимо, важливість календарної реформи обумовлена не лише тим, що вона є одним із найактуальніших питань всехристиянської єдності, але одним із головних напрямків роботи для здійснення внутрішньоправославної єдності, враховуючи, що для Православ'я проблема наявності відмінних календарних стилів неминуче призводить до проблеми паралельного існування відмінних дат святкування найбільших християнських свят – Різдва та Пасхи. Самий лише факт існування таких розбіжностей всередині Церкви, що визнає себе «Єдиною, Святою, Соборною та Апостольською», викликає багато запитань та значно розхитує позицію Вселенського Православ'я, що особливо відчутне для країн, в яких християни в цілому та православні зокрема є релігійною меншістю.

Беручи до уваги усе вище зазначене, можемо прийти до висновку, що швидкого вирішення проблеми святкування Різдва чи Великодня різни-

ми християнськими конфесіями нашої країни у різні дні годі й сподіватися, оскільки це питання виходить далеко за рамки повноважень Ради християнських Церков України, до рішення якої апелював уже згаданий нами секретар РНБО України. Враховуючи також той факт, що в нашій країні все ще не існує Помісної Церкви, яка мала б повноваження офіційно вирішувати дане питання, а також вкрай консервативну позицію з цього питання РПЦ, будь-які намагання православної спільноти України зрушити окреслене питання можуть бути сприйнятими як чергова ересь чи заклик до поглиблення міжцерковного розколу, що не сприятиме віднайдению миру всередині Православ'я взагалі та українського зокрема.

Проте глибоке та незаангажоване вивчення даної проблеми в подальшому може сприяти пошуку нових підходів до позитивного рішення подібних спірних питань, що, у свою чергу, має привести до більшого єднання сучасного Православ'я, зміцненню позицій Православної Церкви та досягнення практичних рішень проблем, що виникають перед Церквою, які вона зможе розв'язувати, як і декларується – в дусі Соборності.

- ¹ Секретарь СНБО предлагает рассмотреть переход празднования Рождества с Юлианского на Григорианский календарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/3607833>.
- ² Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.11. – К., 2004. – С. 305.
- ³ Капустин Д. Краткие сведения по истории Греческой Церкви XX столетия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/history/20/kapustin.html#ref300>.
- ⁴ Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку... – 504 с.
- ⁵ Корнійчук Ю. Ю. Соціальний вимір екуменічної діяльності Православних церков: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11. – К., 2011. – 203 с.
- ⁶ Из Определения Священного Синода от 17 февраля 1997 года о юлианском календаре [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.blagogon.ru/biblio/256>.
- ⁷ Булгаков И. В. Календарная реформа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zaistinu.ru/skrest/sk/100_kalendar.shtml.
- ⁸ Феодоропулос Е. Календарная реформа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.isihast.ru/index.php?id=384&sid=0&iid=240>.
- ⁹ Дорофій, митр. Послання Вселенського Патріархату «До Церков Христа повсюдно» // Знаки часу: До проблеми порозуміння між Церквами / [упоря

- д. З. Антонюк, М. Маринович]. – К.: Сфера, 1999. – С. 174-176;
- Керівництво Всесвітньої Ради Церков закликає всіх християн святкувати Пасху в один день [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religious_holidays/41898;
- На шляху до спільної дати Пасхи / Всесвітня Рада Церков / Нарада Близькосхідної Ради Церков. – Алеппо, Сирія, 5 – 10 березня 1997 року. Комісія «Віра і церковний устрій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecumenicalstudies.org.ua/sites/default/files/book_docs.
- ¹⁰ Наиболее частые вопросы по дате Пасхи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oikoumene.org/ru/informacionnye-istochniki/documents/wcc-commissions/komissii-vera-i-cerkovnoe-ustroistvo>.
- ¹¹ Семінар ІЕС на тему «Єдина дата Пасхи – можлива: Алеппський консенсус 1997 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecumenicalstudies.org.ua/zaklyk-do-spilnogo-svyatkuvannya-voskresinnya-khrystovogo-8-kvitnya-2012-roku/seminar>.
- ¹² Хмызюк Р. Возможна ли единая дата празднования Пасхи? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dukhovnist.in.ua/ru/dukhovnaya-demokratiya/472>.
- ¹³ Хмызюк Р. _ Возможна ли единая дата празднования Пасхи? [Электронный ресурс].
- ¹⁴ Наиболее частые вопросы по дате Пасхи [Электронный ресурс].
- ¹⁵ На шляху до спільної дати Пасхи [Електронний ресурс].
- ¹⁶ Дорофій, митр. Послання Вселенського Патріархату... – С. 175.
- ¹⁷ Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку... – С. 342.
- ¹⁸ Капустин Д. Краткие сведения... [Электронный ресурс];
- Хулап В. Реформа календаря и пасхалии: история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://azbyka.ru/days/reforma_kalendar.shtml.
- ¹⁹ Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку... – С. 307.
- ²⁰ Капустин Д. Краткие сведения... [Электронный ресурс];
- Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку...
- ²¹ История календаря в России и в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://grigam.narod.ru/kalend/kalen19.htm>.
- ²² Булгаков И. В. Календарная реформа [Электронный ресурс].
- ²³ Там само.
- ²⁴ Синод РПЦ о старом и новом стиле. В заседании Священного Синода 17 февраля 1997 года под председательством Патриарха [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://diak-kuraev.livejournal.com/155946.html?thread=22633258>.
- ²⁵ Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку... – С. 308.
- ²⁶ Там само.

- ²⁷ Синод РПЦ о старом и новом стиле... [Электронный ресурс].
- ²⁸ Феодоропулос Е. Календарная реформа... [Электронный ресурс].
- ²⁹ Хулап В. Реформа календаря и пасхалии: история и современность [Электронный ресурс].
- ³⁰ На шляху до спільної дати Пасхи... [Електронний ресурс].
- ³¹ Хмызюк Р. Возможна ли единая дата празднования Пасхи? [Электронный ресурс].
- ³² Хулап В. Реформа календаря и пасхалии: история и современность [Электронный ресурс].
- ³³ Участники Синаксиса в Женеве достигают согласованной позиции по 7 из 10 вопросов [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/foreign_news/31680.